

socijalni aspekti gradskog života u ratu

dušica seferagić

instit ut za društvena
istraživanja sveučilišta
u zagrebu,
zagreb, hrvatska

Autoričin tekst pokušaj je sociološkog promišljanja pojava u tijeku. U njemu se govori o posljedicama rata na gradski (dijelom i na seoski) život.

Glavne posljedice jesu: a) drastične demografske promjene; seoba tisuće i tisuća iz ratom uništenih ili oštećenih sela i gradova u naselja pošteđena ratnih razaranja. »Sajgonski model« bijega sa sela u gradove u potrazi za sigurnošću izazvao je mnoštvo problema u stanovanju, nezaposlenosti, tenzijama između domaćih i doseljenika i prijeteći uspostavi demografske i ine neravnoteže u svoj Hrvatskoj; b) disfunkcija komunalnog sustava, prilagodba na sve lošije sanitarne uvjete i povratak zajednici kao dominantnijem tipu odnosa među ljudima; c) socijalna dezintegracija zbog nacionalnih tenzija i socijalna homogenizacija temeljena na principu žrtve i nacionalnoj pripadnosti privremeno brišu normalne razlike; d) psihološki problemi javljaju se u svih ljudi, a posebno u onih koji su proživjeli ratne strahote i onih koji su ratovali. Psihološki problemi, smatra autorica, bit će najtrajnija posljedica rata, premda su naoko (zasad) prikriveni; e) gradska patologija buja. Pojačava se kriminal i terorizam. Pojavljuju se i »siva patologija«: šverc humanitarnom pomoći, oružjem i sl. Dok veliki gradovi pogoduju širenju ovakva stanja, u selima su česta maltretiranja, ubijanja i izgon nezaštićena stanovništva; f) sve to dovodi do golema pada kvalitete života, počev od elementarnih tehničkih uvjeta do složenih socijalnih i psiholoških tenzija. Povratak primarnim potrebama osnovno je obilježje pada kvalitete života.

primljeno svibnja 1992.

uvodno¹

—>U ovom tekstu neće biti riječi o društvenim uzrocima i povodima ratu u Hrvatskoj, već isključivo o njegovim učincima na socijalne odnose, prvenstveno u gradovima. Članak je nužno impresionistički. Nije osnovan na istraživanjima već na mojim dojmovima koje sam sakupila prateći izvještaje (strane i naše) sredstava informiranja, na razgovorima, vlastitim opažanjima i sociološkim načinom razmišljanja.

Objektivno analizirati rat tokom njegova trajanja i živjeti u sredini koju on pogada nije nimalo lako. Podaci su neprovjereni i mijenjaju se iz dana u dan. Nemoguće je, naravno, putovati po terenu i promatrati na samom mjestu. Pa ipak, tema je

1) Ovaj tekst je, za naše prilike preuređen, referat napisan za dva internacionalna skupa: »Urban Planning and Environmental Policy in the Context of Political Economic Changes in Central Europe (Prag, siječanj 1992) i European Cities: Growth and Decline (Den Haag, travanj 1992).

od izuzetne važnosti i zaslužuje makat i površan opis, u nadi da će biti moguće pravo istraživanje u skoroj budućnosti.

Tisuće je ljudi poginulo i ranjeno, stotine tisuća izgubile su i napustile svoje domove. Sela i gradovi uništeni su, oštećeni, naruženi! Uz ljudske i materijalne žrtve, ekonomski kolaps, najveće promjene dogodile su se u socijalnim odnosima, poput: dramatičnih demografskih promjena, (dis)funkcioniranja komunalnog sistema, socijalne dezintegracije i nove socijalne homogenizacije, ponašanja u izuzetnim uvjetima, psihološkim problemima, gradskoj patologiji, drastičnom padu kvalitete svakidašnjeg života itd.

1. demografske promjene

Drastične demografske promjene zahvatile su teritorij Hrvatske. Više os 1/6 populacije napustilo je svoje domove i naselja. Većina ih se sklonila na sigurnija mjesta u samoj Hrvatskoj (ili Srbiji), drugi su izbjegli u ostale republike a manji broj u inozemstvo. Dok je jedan dio ljudi pobjegao pred vojnom obvezom (ovom ili onom), najveći dio čine ratom ugroženi prognanici. Izbjeglance ne žive normalnim životom već »čekaju«.

Čekaju da završi rat, da se vrate svojim domovima (ukoliko ih imaju) ili da se skrase u novoj okolini. Jedan dio smjestio se u rodbine, prijatelja ili nepoznatih ljudi, drugi je smješten po hotelima, odmaralištima ili na drugim za to, manje ili više, pogodnim mjestima. Mnogi su razdvojeni od svojih obitelji, najčešće staraca ili muževa i sinova na fronti, često zauvijek. Nakon perioda sažaljenja i razumijevanja u nekim obiteljima koje su primile izbjeglice, javlja se zasićenje, nestrpljivost i želja da ovi odu. Sve lošija ekonomska situacija i siromaštvo primalaca važan je faktor njihove hostilnosti. Izbjeglance iz bogatijih dijelova Hrvatske, ukoliko imaju kuda, u pravilu se žele vratiti svojim domovima. No može se očekivati, da mnogi mladi ljudi iz nerazvijenijih krajeva vide svoju šansu da ostanu u većim gradovima i započnu nov život. Država pokušava održati moral izbjeglicama obećavajući im skori povratak, ali ta obećanja mora i kontrolirati: mnogim naseljima nedostaje infrastruktura za normalan život.

Nedostatna je infrastruktura i u mjestima koja su primila prognanike. Treba se prilagoditi novim promjenama: novi poslovi, stanovi, škole i sl. potrebni su za integraciju u novu sredinu. Zagreb, kao jedan od rijetkih pošteđenih gradova glavno je odredište izbjeglicama. Ako se ove demografske promjene uskoro ne vrate normalnim tokovima, mogu se očekivati veliki problemi kako u napuštenim tako i u prenapučenim mjestima.

Z. Perković²⁾ primjećuje: »Suprotno iskustvima iz II. svjetskog rata u Engleskoj i Njemačkoj (gdje su ljudi iz gradova bili evakuirani na selo da bi izbjegli napade) primjer Hrvatske bliži je »sajgonskom modelu«: ljudi sa sela bježe u veće gradove gdje se osjećaju sigurnijima. U građanskom ili partizanskom ratu anonimnost grada nudi određen stupanj zaštite. Opasnost od avionskih napada manja je nego u gradovima na prvim linijama borbe, pod udarom artiljerijske vatre.

Zagreb i drugi veliki hrvatski gradovi u zadnjih su 20-ak godina imali značajan pad rasta populacije. Rat, sa svojim »sajgonskim modelom«, mogao bi, barem privremeno, preokrenuti tu tendenciju.«

2. disfunkcije komunalnog sistema

U srušenim i oštećenim mjestima čitav komunalni sistem trebalo bi reorganizirati. U mjestima primaocima, također.

2) Iz razgovora sa zagrebačkim geografom Zorislavom Perkovićem

Tehnički komunalni sistem (voda, kanalizacija, smeće, plin, struja) u mjestima zahvaćenim ratom ne funkcionira ili funkcionira povremeno. Čak i kad se popravi, novi napadi ponovo ga onesposobljavaju (npr. Osijek, Zadar, Dubrovnik . . .). Potrebno je pronaći alternativne izvore (voda u kanistrima, drvo za ogrijev umjesto struje i plina, svijeće umjesto električnog svjetla . . .). Ovo manje ili više može funkcionirati u selima i manjim gradovima; u velikim gradovima ovisnim o velikim komunalnim sistemima to je gotovo nemoguće. **Higijenski i zdravstveni uvjeti postat će uskoro sred-njovjekovni.** Tome se može dodati **glad** kao treći apokaliptički jahač.³⁾

Društveni komunalni sistem također je bilo potrebno reorganizirati. Formalne institucije (mjesne zajednice, općine) postaju centri društvenog života. Naprasno omalovažavanje uloge mjesne zajednice (kao tobože socijalističke samoupravne izmišljotine a ne civilizacijske tekovine građanskog društva) pokazalo se sasvim pogrešnim. Baš u mjesnim zajednicama najuspješnije su se rješavali problemi svakodnevnog života u ratu. Trebalo je ustanoviti niz novih institucija: centre za brigu o izbjeglicama, urede za informacije o nestalima i poginulima, urede za skupljanje pomoći žrtvama, organizirati skloništa, zamračenja, kontrolu ponašanja sumnjivih osoba (npr. snajperista) itd.

Postojeće institucije morale su se prilagoditi novim uvjetima (starački domovi, bolnice, škole). Na prvo mjesto izbili su Caritas, Crveni križ i druge slične ustanove.

Trebalo je također organizirati obranu. Ulice su preplavili vojnici i policija, postavljene su barikade, zaštitne vreće, izlozi su oblijepljeni trakama, ulice zamračene, kretanje svedeno na minimum.

No sve je to došlo iznenada i nije funkcioniralo najbolje. Stoga su se pojavili paralelni neformalni socijalni sistemi da nadopune, isprave ili zamijene formalne.

3. novi neformalni socijalni sistemi

Novi neformalni sistemi uglavnom su organizirani oko **opstanka**. Kao što je tehnički komunalni sistem u mnogim mjestima spao na srednjovjekovni, socijalni se sistem također vratio prethodnim fazama. Ljudi su se mnogo više povezali s obitelji, rodbinom i prijateljima nego sa svojim radnim institucijama, kolegama, interesnim grupama. Naglašeno rečeno: **»zajednica je zamijenila društvo«**.

U neformalnom dijelu obrane dogodile su se zanimljive stvari. Mnogi ljudi sa **»socijalnog dna«** volontiralo je da podmetne leđa za razne zadatke: održavanje i čuvanje skloništa, noćna dežurstva, kontroliranje zamračenja, izvještavanje o sumnjivim osobama i ponašanjima, pomoć starijim osobama . . .

Nakratko, bila je to njihova socijalna promocija. Puška u ruci pomogla je osjećaju moći.

Poseban način života stvorio se u skloništima, ljudi su se vrlo brzo integrirali, vrlo lako komunicirali, uspostavljali normalan način života pod zemljom (igra djece, ogovaranje, kartanje muškaraca . . .). Naravno golema je razlika između života u skloništima, gdje su alarmi bili lažni, od onog u mjestima gdje je opasnost bila stvarna, gdje je bio rat i gdje su ljudi provodili dane, tjedne i mjesece pod zemljom. Velika je razlika i između svjetlih, čistih i novih **»atomskih«** skloništa u nekim modernim zgradama od prljavih, mračnih i vlažnih podruma.

4. socijalna dezintegracija nasuprot socijalnoj homogenizaciji

Prije i poslije izbora, a naročito tokom rata glavna socijalna dezintegracija događala se na **nacionalnoj osnovi**. Na istom principu, samo unutar iste nacije odvijao se obrnut proces: socijalne homogenizacije.

■

3) Osim nabave hrane, smrznute su se zalihe pokvarile u nekoliko dana. U mnogim mjestima nije bilo vode; ljudi su skupljali kišnicu za piće.

U selima i manjim mjestima, gdje se gotovo svi znaju i gdje su stoljećima živjeli kao dobri susjedi te su promjene bile drastične i upropastile su mogućnost normalnog života. U gradovima, pod okriljem anonimnosti, ti su sukobi bili manje očiti, ali su se zbivali na mikrorazinama: u radnim organizacijama, školama, sujedstvu pa čak i među donedavnim prijateljima.

Drugi tip socijalne homogenizacije osnivao se na principu »žrtve«. U skloništima, na bojištima, u izbjegličkim kampovima i sl. silom prilika našli su se zajedno profesori, službenici, radnici, seljaci.

Sve uobičajene socijalne razlike i iz njih proizašla socijalna distanca, privremeno su ustuknule pred istom sudbinom ugroženosti. Tako su pripadnost istoj naciji i pozicija žrtve nakratko zbrisali vjekovni jaz među društvenim slojevima.

Ovim procesima, a posebno socijalnoj dezintegraciji, znatno su doprinjeli politička mašinerija i sredstva javnog informiranja.

5. psihološki problemi

Uz promjene u socijalnom ponašanju, značajni su psihološki problemi koje je rat izazvao. Njihova je brojnost velika, a težina vrlo različita. Najteže su stradali ljudi direktno izloženi ratnim razaranja, dok su u mnogim pošteđenim područjima baš to bili glavni problemi.

Za mnoge ljude mržnja prema neprijatelju, ponos na vlastitu domovinu i narod nadvladali su strah i žalost. Država je, naravno, morala podržavati osjećaj herojske žrtve kako bi umanjila tragiku mnogih i mnogih smrti i ranjavanja i održala visok moral. Pa ipak, svi oni koji su bili žrtve ili imali žrtve rata u svom okruženju bojali su se, tugovali i počeli mrziti rat sam. U najgoroj su situaciji vojnici koji su morali ubijati druge ljude.

Zatečeni i pod stresom našli su se mnogi ljudi koji ne drže do nacionalnih vrijednosti, koji su iz miješanih brakova, ljudi koji su po uvjerenju pacifisti, a naravno i oni kojima je odgovarao prijašnji sistem i jugoslavenska država. Oni su izgubili sigurnost i mnogi od njih, podlegli su, manje ili više, psihičkim problemima.

Ljubav, mržnja, strah, žalost, sve jake emocije potresaju ljudske živote svakodnevno i sa svima njima nije se lako nositi. Psihičke su bolesti u porastu iako je društveni odnos prema njima, na neki način omalovažavajući; smatraju se privremenima. No nije nerazumno očekivati da će nakon završetka rata, obnove privrede, uspostavljanja kakve-takve socijalne ravnoteže baš psihički problemi ostati najduže, ako ne i trajno u dušama mnogih ljudi. Ljudi koji su preživjeli rat neće nikada više biti isti.

Psihički problemi podjednako pogađaju sela, male gradove, velike gradove, i podjednako sve ljude. Oni su a-prostorni.

6. gradska patologija

Seoska i gradska patologija različite su toliko koliko je seoski život različit od gradskoga. Socijalna kontrola jača je na selu. S jedne strane, to daje veću sigurnost a s druge pretvara se u njenu suprotnost. Neopisivi su se zločini dogodili baš u selima nad nezaštićenim seljanima a i među njima.

U gradovima se mnogo više razvija »crna i »siva« patologija.

Rat pruža odlično tlo za gradski terorizam. U situaciji totalne anomije, svaki politički zločin može se prikriti »običnim« i vice versa. Svako mjesto okupljanja ljudi (postaje, robne kuće, škole, crkve) potencijalno je mjesto zločina. Najsnažnije su glasine o snajperistima koji tjeraju strah u kosti svim ljudima. Svaki prozor, svako drvo, svaka veža može skrivati jednog snajperistu! Osim terorizma cvjeta i »obični« zločin: krađe, nesreće, ubojstva. Krađe, posebno za vrijeme uzbuna kada

ljudi odlaze u skloništa, najčešći su oblik gradske patologije. Tome, dakako, pridonosi i drastično siromašenje populacije.

Veoma je raširena i »siva« patologija. Ratni profiteri rastu kao gljive: individualni kao i institucionalni. Otudivanje i preprodavanje pomoći za žrtve rata, preprodaja oružja, izrada lažnih dokumenata, svakodnevne su pojave.

Uspirkos navedenim činjenicama, mistifikacija i demonizacija neprijatelja nije ništa manje patološka od stvarnih čina. Priče koje lede krv u žilama imaju na ljude isti učinak kao i stvarni događaji.

7. pad kvalitete svakodnevnog života

Druga važna razlika između sela i gradova jest u sposobnosti prilagodbe izvanrednim situacijama. Ukoliko nisu stvarno uništena, u selima se daleko lakše prilagoditi primitivnijem i siromašnijem (a sela su ionako siromašnija) načinu života. Alternativni izvori energije, mogućnost proizvodnje hrane za opstanak veći su.

U gradovima su, kao što smo spomenuli, mogućnosti prilagodbe ograničene, pa se i pad kvalitete života osjeća jače. Najveći je problem stambeni. U srušenim i oštećenim kućama, pogotovu zimi, život je nemoguć. Ljudi se moraju odseliti.

Nadovezujući se na prave ratne probleme, najveći problemi proizlaze iz **ekonomske situacije**. Rast nezaposlenosti, niske plaće, inflacija, visoki troškovi života, nedostatak potrepština, već su dotakli granicu opstanka i sada se za sve veći broj ljudi, spuštaju ispod nje. Razlike među regijama u ratu i onima izvan njih goleme su, ali opći problemi pogađaju sve dijelove zemlje i gotovo sve društvene slojeve (mada ne u istoj mjeri). **Povratak primarnim potrebama i opstanku glavne su odlike kvalitete života**. I dugo će ostati takvima.

8. jedna mala klasifikacija

Uzimajući u obzir sve navedene elemente, moguće je improvizirati klasifikaciju gradova po kriteriju opće oštećenosti:

1. razrušeni i napušteni gradovi (Vukovar, Ilok, Drniš, Slunj . . .)
2. oštećeni i ozbiljno ugroženi gradovi (Osijek, Vinkovci, Zadar, Šibenik, Dubrovnik, Karlovac, Sisak, Gospić . . .)
3. lakše oštećeni i neznatno ugroženi gradovi (Zagreb, Split, Varaždin . . .) pod jakim psihološkim pritiscima
4. gradovi fizički netaknuti s donekle mirnijom atmosferom (Rijeka, Pula, istarski i otočki gradovi . . .)
5. kombinirane situacije (po sugestiji Z. Perkovića)

Ista klasifikacija, može se, naravno primijeniti na bezbrojna sela, o kojima smo doznali i kojima smo ime čuli tek zahvaljujući ratu.

9. budućnost?!

Neovisno o usponima i padovima napetosti, još uvijek nije moguće reći koliko će i gdje rat još trajati. No jedino racionalno razmišljanje o budućnosti pretpostavlja **kraj rata** (i strogu kontrolu mira tamo gdje će rat još uvijek trajati).

Prije no što rat završi mogu se očekivati još veći ljudski i materijalni gubici. Situacija će biti gora nego što je sada. Prvi zadatak nakon rata bit će **obnova**, koja će, s obzirom na težinu gubitaka i siromaštvo zemlje, trajati prilično dugo. S njezinim završetkom vratit ćemo se, eventualno, na razinu razvijenosti prije rata.

U vrijeme obnove većina domaćih i stranih investicija, ići će prvenstveno u uništene i oštećene regije i naselja. Prostor više nikada neće izgledati kao prije. Neka će područja ostati napuštena, druga će možda neočekivano procvjetati.

Osnovni konflikt može se očekivati između oštećenih regija i naselja i pošteđenih regija i naselja. Dok će prve s pravom tražiti solidarnost u obnovi, druge će vjerojatno zastupati teoriju polova rasta, po kojoj naprednije regije i naselja nose napredak i prenose ga na ostala područja. Problem nije samo ekonomski već i moralni. Ravnotežu državne intervencije u distribuciju i obećanih tržišnih mehanizama bit će teško postići. Koliko oštećena područja zaslužuju pomoć toliko i područja koja već dobro stoje imaju pravo da novac, znanje i resurse ulože u zajedničku ali i svoju korist. Najoštrije sukobe izazvat će jagma za lociranjem stranog kapitala u svom području, tj. naselju.

Najvjerojatnije je da će u vrijeme obnove, država i dalje zadržati glavnu ulogu u planiranju i alokaciji resursa, dok se pravo tržište može očekivati tek kasnije.

Dakako, ovisno o tome kako će se i gdje obnova ostvarivati, moguće je očekivati daljnje migracije ljudi za kapitalom, poslom, boljim životom. Ako prevagne centralistički koncept, ljudi će dolaziti u veće gradove, Zagreb kao hrvatsku metropolu, posebno. Prije godinu dana obećane restrikcije useljavanja (posao i stan) neosporno će biti u igri ukoliko gradovi budu htjeli kontrolirati svoj rast. Stara teza o mjestu rođenja kao prirodnoj privilegiji prilikom zadovoljavanja osnovnih potreba probudit će se iz svog zimskog sna. »Dotepenci« će ponovo biti na tapetu. Po svojoj logici oslabit će nacionalna i žrtvena homogenizacija i nacionalni sukobi, a porast će klasični socijalni i prostorni konflikti.

Nakon obnove, premda je treba koncipirati simultano, nastupit će (nadajmo se) vrijeme **razvoja**. Klice tipa razvoja bit će određene već za vrijeme obnove.

O tome kako će se stvarno a ne deklarativno koncipirati razvitak, hoće li Hrvatska težiti otvorenom društvu ili će prevagnuti autarkija, ovisi i razvoj prostora i gradova u njemu.

Osnovna je dilema: policentričan ili monocentričan tj. oligocentričan razvoj naseljske mreže.

Policentričan razvoj osigurava podizanje kvalitete uvjeta života svima, monocentrični — nekima. Ukoliko se ne osiguraju urbanizirani uvjeti života u manjim gradovima, a posebno selima, male su šanse da će ljudi u njima htjeti živjeti.

Sada se već očituje sklonost države centriranju razvoja (i moći) u hrvatsku metropolu. Sukob interesa subjekata razvoja periferije i centra i dalje će ostati obilježjem socio-prostornih odnosa. Posebna vrsta latentnog ali i manifestnog sukoba razvila se između područja u ratu i Zagreba kao centra ratne strategije često neodgovarajuće onima na terenu. Hrvatska metropola, ma kako je »ulaštili« ne može biti ništa drugo nego glavni grad onako urbanizirane i razvijene Hrvatske kakva će ona u cjelini biti.

The social aspects of urban life in the war

Summary

This article is an attempt at a sociological approach to a current event. It speaks about the effects of war on urban (partly also on rural) life.

The main effects are: a) drastic demographic changes: the migration of thousands of people from villages and towns destroyed or damaged by the war into settlements spared from war destruction. The »Saigon model« of fleeing from villages into towns in search of safety caused many problems in housing, unemployment, tensions between hosts and immigrants, and is threatening a demographic debalance in the whole of Croatia; b) the disfunction of the social and technical public utility system, an adaptation to the decrease of sanitary conditions to a medieval level and returning to the community as the dominant type of interpersonal relations; c) social disintegration because of national tensions and social homogenization based on the victim principle and nationality temporarily erase normal social differences; d) psychological problems appear among all people, especially those who lived through the horrors of war and those who fought in the war. The author considers that psychological problems will be the most lasting effect of the war, although they are hidden at first glance; e) urban pathology is rife. Crime and terrorism are increasing. There is also »grey pathology«: black marketing humanitarian aid, weapons etc. While great cities favour these kinds of activities, in villages there is frequent maltreatment, murder and expulsion of the unprotected population; f) all this leads to a great decrease in the quality of life, starting from elementary technical conditions to more complex social and psychological tension. The basic characteristic of the decreased quality of life is a return to primary needs. ■

Aspects sociaux de la vie urbaine dans la guerre

Résumé

Ce texte est un essai de considération sociologique sur un phénomène en cours de déroulement. Il traite des conséquences de la guerre sur la vie urbaine (et en partie rurale).

Les conséquences principales sont: a) changements démographiques drastiques; migration de milliers de personnes de villes et de villages détruits ou endommagés par la guerre vers les agglomérations épargnées par celle-ci. Le »modèle de Saïgon« de fuir des villages dans les villes à la recherche de la sécurité a provoqué de nombreux problèmes concernant le logement, le chômage, les tensions entre les hôtes et les immigrants et menace de provoquer un déséquilibre démographique dans toute la Croatie; b) disfonction du système de voiries, adaptation à la dégradation des conditions sanitaires qui atteignent celles du moyen âge, retour à la communauté en tant que type dominant de rapports entre les gens; c) la désintégration sociale causée par les tensions nationales et l'homogénéisation sociale basée sur le principe de la victime et sur l'appartenance nationale, effacent provisoirement les différences normales; d) les problèmes psychologiques apparaissent chez tous et en particulier chez ceux qui ont vécu les horreurs de la guerre et ceux qui ont fait la guerre. Bien que pas toujours évidents, les problèmes psychologiques, considère l'auteur, seront la conséquence la plus durable de cette guerre; e) la pathologie urbaine progresse, la criminalité, le terrorisme augmentent. On note également l'apparition de la »pathologie grise«: marché noir avec l'aide humanitaire, trafic d'armes, etc. Tandis que les grandes villes sont propices à ce genre d'activité, dans les villages la population non protégée est maltraitée, tuée, expulsée; f) tout cela mène à une baisse de la qualité de la vie — des conditions techniques élémentaires aux tensions sociales et psychologiques complexes. Cette baisse de la qualité de la vie entraîne un retour aux besoins primaires. ■